

Gʻ. ABDURAHMONOV, SH. SHUKUROV, Q. MAHMUDOV

OʻZBEK TILINING TARIXIY GRAMMATIKASI

FONETIKA, MORFOLOGIYA VA SINTAKSIS

*Ўзбекистон Respublikasi Oliy va oʻrta maxsus taʼlim vazirligi
tasdiqlagan*

Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari
bakalavriat taʼlim yoʻnalishi talabalari uchun darslik

**OʻZBEKISTON FAYLASUFLARI MILLIY
JAMIYATI NASHRIYOTI
TOSHKENT
2008**

**81.2O'zb
A15**

Abdurahmonov G'.

O'zbek tilining tarixiy grammatikasi: Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik /G'. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. – 528 b.

I. Shukurov Sh. II. Mahmudov Q.

BBK 81.2 Uzb–923

Darslikning «Kirish», «Sintaksis», «Jadvallar», «Testlar», «Tekshirish uchun savollar», «Tayanch tushunchalar», «Mustaqil ish mavzulari», «Tahlil uchun matnlar», «Lug'atlar» qismini akademik **G'.A. Abdurahmonov**, «Fonetika» bo'limini professor **Q.Mahmudov**, «Morfologiya» qismini professor **Sh.Shukurov** yozgan.

Mas'ul muharrirlar:

**O'z FA akademigi A. Rustamov,
O'z FA akademigi G'. Abdurahmonov**

ISBN 978–9943–319–55–4

© «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti», 2008

MUALLIFLARDAN

Ushbu darslik turkiy (o'zbek) tili yozma yodgorliklar tilining tahlili asosida yozildi. Ma'lumki, o'zbek tiliga oid yozma yodgorliklar lingvistik tomondan kam o'rganilgan, ularning ko'pchiligi bo'yicha ilmiy-tanqidiy matnlar yaratilmagan, ayrimlarining esa, hatto, ommaviy nashri ham yuzaga kelgan emas. Bu hol o'zbek tili tarixi bo'yicha darslik va qo'llanmalar yaratish ishida ma'lum qiyinchiliklar tug'diradi. Bundan tashqari, XIII—XIV asrlar davomida O'rta Osiyoda, ayniqsa, Xorazm va Oltin O'rda xonligi hududida yaratilgan manbalarning alohida adabiy tilni tashkil etishi masalasi hozirgacha munozarali bo'lib kelmoqda. Bu hududda yaratilgan adabiyotlarda mahalliy sheva (urug') tili xususiyati bo'lsa ham, ular yagona o'zbek adabiy tilini tashkil etadilar. Shuning uchun ham bu manbalardan to'la foydalanildi.

Izohlanayotgan til hodisalari qadimgi turkiy yodgorliklar, ya'ni O'rxun-Enasoy matnlariga hamda "Devonu lug'atit-turk" va "Qutadg'u bilig" asarlarining tili bilan qiyoslab borildi. Qadimgi turkiy yodgorliklar tili hozirgi zamon o'quvchisiga to'la tushunarli bo'lmaganligi sababli bu manbalardan keltirilgan misollarning hozirgi o'zbek tiliga tavsifi ham berildi.

Yozma yodgorliklardan keltirilgan misollar, ayrim hollardan tashqari, tadrijiy tartibda bo'lib, har bir misolning manbai ko'rsatib o'tildi.

Darsning amaliy qismi uchun «Testlar», «Tekshirish uchun savollar», «Tayanch tushunchalar», «Mustaqil ish mavzulari», «Tahlil uchun matnlar» berildi.

Darslikning qo'lyozmasiga taqriz yozgan va uning muhokamasida ishtirok etgan barcha olimlarga qimmatli maslahatlari uchun mualliflar chuqur minnatdorchilik bildiradilar.

Darslik bo'yicha taklif, tuzatish va mulohazalarni nashriyotga yoki Toshkent Davlat sharqshunoslik institutiga yuborilishini iltimos qilamiz.

TRANSKRIPSION BELGILAR

Unlilar uchun

- a — til orqa, lablanmagan, keng.
- ä — til oldi, lablanmagan, o'rta-keng.
- e — til oldi, lablanmagan, o'rta-keng.
- i — til oldi, lablanmagan, tor.
- ı — til orqa, lablanmagan, tor.
- o — til orqa, lablangan, o'rta-keng.
- ö — til oldi, lablangan, o'rta-keng.
- u — til orqa, lablangan, tor.
- ü — til oldi, lablangan, tor.

ā — orqa qator o'rta-keng unli bo'lib, fors-tojik va XIV asrdan boshlab o'zbek adabiy tilidagi so'zlarda qo'llanadi.

Arabcha so'zlardagi til o'rta, qisqa (a) unlisi va forscha-tojikcha so'zlardagi til oldi, qisqa (a) unlisi (a) orqali berildi (masalan, *amal*, *qalam*, *shahar*, *safar*).

Undoshlar uchun

ŋ (ng) — portlovchi, burun tovushi, sonor — (masalan, *miŋ*, *meŋ*, *keŋ*);

j — til oldi, jarangli, qorishiq undosh — (masalan, *juft*, *jumla*) va til oldi, jarangli, sirg'aluvchi (masalan, *jurnal*);

j — til oldi, jarangli, sirg'aluvchi undosh — (masalan, *ajdar*, *ajun*).

sh — til oldi, jarangsiz, sirg'aluvchi;

ch — til oldi, jarangsiz, qorishiq;

g' — chuqur til orqa, jarangli.

Boshqa undoshlar uchun hozirgi o'zbek alfavitida mavjud bo'lgan quyidagi belgilar qo'llandi: b, v, g, d, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, ', q, g', h.

Arab va fors so'zlarida ishlatiladigan ث (se), ص (sod), ض (zod), ط (to), ظ (zo) undoshlari uchun odatdagi (s), (z), (t) belgilari olindi.

Tish aro jarangli ذ undoshi belgisi uchun d olindi.

SHARTLI QISQARTMALAR

Foydalanilgan adabiy asarlar

- Abushqa** — Lugʻati Abushqa (V.V. Velyaminov-Zernov nashri: SPb., 1868).
- Amiriy** — Yusuf Amiriy. Bang va chogʻir orasinda munozara (Qoʻlyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- BV** — Vosifiy. Badoe ul vaqoe (Dilovor tarjimasii. Qoʻlyozma, OʻzFA Sharqshunoslik instituti, inv. № 3344).
- BN** — Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma (N.I. Ilminskiy nashri, Kazan, 1857).
- Bobur** — Bobur. Devon (A.N.Samoylovich nashri, Petrograd, 1917).
- Gulxaniy** — Gulxaniy. Zarbulmasal (F. Isʼhoqov nashri, Toshkent, 1976).
- DN** — Yusuf Amiriy. Dahnoma (Qoʻlyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- KT, kt** — Kultegin shaʼniga qoʻyilgan katta yodnoma.
- KT, kch** — Kultegin, kichik yodnoma.
- LN** — Xoʻjandiy. Latofatnoma (Qoʻlyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- Lutfiy** — Lutfiy. Devon (Qoʻlyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- MK yoki DLT** — Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻatit-turk (S. M. Mutallibov nashri, Toshkent, 1960, 1961, 1963).
- MN** — Xorazmiy. Muhabbatnoma (Qoʻlyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- Munis** — Shermuhammad Munis. Tanlangan asarlar (Nashrga tayyorlovchi Yu.Yusupov, Toshkent, 1957).
- Muqimiy** — Muqimiy. Asarlar toʻplami. Ikki tomlik (Nashrga tayyorlovchi Gʻ. Karimov, Toshkent, 1960).
- Navoiy, LT** — Alisher Navoiy. Lisonut tayr (Ilmiy-tanqidiy